

III Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

(Maó, 3 i 4 d'octubre, 2008)

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

Col·lecció:

Llibres del Patrimoni Històric i Cultural

Coordinació:

Joana Gual Cerdó

Edita:

Consell Insular de Menorca, 2011

ISBN:

978-84-937073-8-5

Dipòsit legal:

Me 273/2011

Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (3a : 2008 : Maó)

l'Arqueologia a Menorca : III Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Maó, 3 i 4 d'octubre, 2008) / [Coordinació Joana Gual Cerdó]. -- Menorca : Consell Insular, 2011. -- 280 p. ; 21x21 cm. -- (Llibres del Patrimoni Històric i Cultural ; 4)

ISBN 978-84-937073-8-5

I. Gual Cerdó, Joana II. Menorca. Consell Insular

1. Arqueologia -- Menorca -- Congressos
902(460.32)

III Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

(Maó, 3 i 4 d'octubre, 2008)

Llibres del Patrimoni Històric i Cultural

N-4

2011

CONSELL INSULAR
DE MENORCA

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

SUMARI

Prehistòria..... 9 BLOC I	Excavaciones en la Casa 2 del yacimiento de Torre d'en Galmés, Alaior: propuestas para el hábitat talayótico 119 Dra. Amalia Pérez-Juez, Boston University amaliapj@bu.edu
Son Torrella: Assentament ritual calcolític 11 Jaume Deyà Miró, Josep Ensenyat Alcover	Resultats preliminars de les excavacions al talaïot est de Cornia Nou (Maó) 131 Lluís Plantalamor Massanet, Joaquim Pons Machado, Antoni Ferrer Rotger
Concepcions espacials a l'edat del bronze. Els navetiformes: entre l'espai públic i el privat 22 David Javaloyas Molina, Joan Fornés Bisquerra, Bartomeu Salvà, Simonet, Llorenç Oliver Servera, Gabriel Servera Vives	Colonitzacions, època romana i musulmana 139 BOLC II
Resultats preliminars de la intervenció a la naveta de s'Hopitalet Vell (Manacor, Mallorca) 35 Damià Ramis, Magdalena Salas	Darreres intervencions a la cala de Binissafúller (Menorca)..... 141 Xavier Aguelo, Antoni Palomo, Octavi Pons, Carles de Juan
Privatització i diversificació de l'espai domèstic en la societat balear de l'edat del ferro..... 43 Jordi Hernández-Gasch	Primera aproximació al material arqueològic ceràmic trobat a Cala en Busquets (Ciutadella-Menorca)..... 149 Mateu Riera Rullan, Albert Martín Menéndez, Joan Santaolària Sarabia, Manuel Izaguirre Lacoste, Aurora Higuera-Milena Castellano, Núria Martínez Rengel, José Manuel Higuera-Milena Castellano, Icíar Alonso Díaz de Alda, Susana Ruiz Aguilar, Antonia Martínez Ortega
Coccions de ceràmica obertes en superfície a la prehistòria mallorquina: anàlisi de les ceràmiques procedents del àmbit funerari I del Turriforme Escalonat de Son Ferrer 63 Jaume García Rosselló, Manuel Calvo Trías, Daniel Albero Santacreu, (Del Grup de Recerca Arqueobalea de l'Universitat de les Illes Balears)	El barrio púnico del Puig de Vila. Nuevos datos de la excavación arqueológica en la calle Ponent nº3 163 Glenda Graziani Echávarri, Juan José Marí Casanova
Identificació i caracterització d'argiles: una proposta per a l'estudi d'engalbes dins la producció ceràmica..... 75 Daniel Albero Santacreu, Jaume Garcia Rosselló Del Grup de Recerca Arqueobalea de l'Universitat de les Illes Balears	La torre III del Puig de sa Morisca. Avance de las campañas de excavación 2005-2007 175 Emili Garcia Amengual, Victor Guerrero Ayuso, Manuel Calvo Trias, Jaume Garcia Rosselló, Pilar Garcias Maas1
Una estructura de combustió en el cercle II de Torre d'en Galmés (Alaior-Menorca) 91 Carmen Lara Astiz	Intervencions, urbanes i d'època moderna 189 BOLC III
El jaciment de Torre d'en Galmés (Alaior, Menorca). Les intervencions d'Amics del Museu de Menorca: Edifici 1 97 G. Juan Benejam,, J. Pons Machado	Descripció dels resultats de la intervenció arqueològica a l'absis de la Catedral de Menorca (Ciutadella, juny de 2006) ... 191 Maria José Rivas Antequera, Sebastià Munar Lladrés, Margarita Orfila Pons
El jaciment de Torre d'en Galmés (Alaior, Menorca). Les intervencions d'Amics del Museu de Menorca: Cercle 7..... 109 A Ferrer Rotger, G. Lara Astiz, C., J. Pons Machado	La Capilla "Real" de San Agapito (s. XVII-XVIII). Hallazgos arqueológicos en el nº1 de la calle Joan Roman (Dalt Vila) 205 Juan José Marí Casanova, Glenda Graziani Echávarri

Restauració, adequació, divulgació i gestió	219	El tractament del patrimoni històric en els plans territorials insulars de les illes Balears. Un anàlisi comparativa	241
BLOC IV		J. Simón Gornés Hachero (Arqueòleg. Servei de Patrimoni Històric del Consell Insular de Menorca. simon_gornés@yahoo.es)	
L'aixecament d'una pila baptismal del jaciment de l'antiguitat tardana de Son Peretó (Manacor, Mallorca).....	221	La gestió del patrimoni arqueològic a Menorca: L'emple de Torren d'en Galmés	253
Margalida Munar Grimalt, Bernat Burgaya Martínez (Tècnics restauradors), Mateu Riera Rullan (Arqueòleg, director tècnic), Sílvia Alcaide González (Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), investigadora en formació) Magdalena Salas Burguera (Directora del Museu d'Història de Manacor i coordinació del projecte), Miguel Ángel Cau Ontiveros (Research Professor, Institució Catalana de Recerca i Estudis Avançats ICREA/Equip de Recerca Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona (ERAAUB), director científic)		M. Cristina Rita	
Restauració, adequació i museïtzació del jaciment arqueològic del Pla de ses Figueres (Illa de Cabrera).....	231	El món talaiòtic en còmic. Una proposta didàctica del Museu Arqueològic de Son Fornés	263
Mateu Riera Rullan, Margalida Munar Grimalt Elena Juncosa Vecchierini, Lavínia Mayer Rodà, Maria Magdalena Riera Frau		Ferré Alemany, Marc, Forés Gómez, Albert	
		Deu anys de vigència de la Llei de Patrimoni històric de les Illes Balears. Algunes Propostes de Modificació.	269
		Joana M. Gual (Servei de Patrimoni Històric del Consell Insular de Menorca)	

CONCEPCIONS ESPACIALS A L'EDAT DEL BRONZE. ELS NAVETIFORMES: ENTRE L'ESPAI PÚBLIC I EL PRIVAT¹

David Javaloyas Molina²

Joan Fornés Bisquerra³

Bartomeu Salvà Simonet⁴

Llorenç Oliver Servera⁵

Gabriel Servera Vives⁶

1. Introducció

Les navetes d'habitació, o navetiformes, són les estructures més comunes de l'edat del bronze a Mallorca i Menorca. Es tracta de grans edificis de planta en forma de U, construïts amb tècnica de pedra en sec amb grans blocs ciclopis. Apareixen bé individualment, com per exemple la naveta Alemany (Calvià) o la de Cala Blanca (Ciutadella), bé formant agrupacions disperses interpretades com a poblats, com per exemple els Closos de Can Gaià (Portocolom) o Canyamel (Artà). Tradicionalment s'han interpretat com les cases on vivien les comunitats prehistòriques balears.

Aquestes estructures es coneixen en la literatura científica des de fa quasi un segle, i són nombrosos els investigadors que les han estudiat. Durant aquests cent anys d'estudis, l'aproximació a aquestes estructures ha anat canviant, al ritme que ho feia l'arqueologia en el seu conjunt. En els darrers quinze anys, a l'equip del Laboratori de Prehistòria de la UIB hem modificat en bona mesura les concepcions que els científics tenen dels navetiformes. En aquest article fem una petita revisió dels estudis que s'han fet vers aquests edificis i presentem els resultats preliminars que aportat les noves propostes d'estudi que es desenvolupen en l'actualitat. Finalment, exposem les línies que s'han de recórrer en un futur immediat.

¹ Aquest article és part de la transferència de coneixement del projecte de recerca I+D: Produir, consumir, intercanviar. Explotación de recursos y relaciones externas de las comunidades insulares balearicas durante la prehistoria reciente. Finançada pel Ministerio de Ciencia y Tecnología. Iniciat al 2008 (HAR2008-00708).

² Grup de Recerca Arqueobaleària UIB. Investigador predoctoral (FPU) de l'Àrea de Prehistòria de la Universitat de les Illes Balears. E-mail: david.javaloyas@uib.es

³ Grup de Recerca Arqueobaleària UIB. Professor Associat de Prehistòria de la UIB. E-mail: tomeusal@hotmail.com

⁴ Grup de Recerca Arqueobaleària UIB.

⁵ Grup de Recerca Arqueobaleària UIB.

⁶ Grup de Recerca Arqueobaleària UIB.

2. La recerca arqueològica i els navetiformes

La primera intervenció de què es té coneixement fou la realitzada per Colominas i l'Institut d'Estudis Catalans al navetiforme doble de Son Julià (Llucmajor) i una naveta doble al jaciment del Mitjà Gran (Colominas 1920, 1923) durant el període d'actuacions d'aquesta entitat a Mallorca, 1916-1920. El 1928, es va buidar la naveta triple des Rafal (Palma). El seu propietari va fer el buidatge, del qual es tenen notícies per una publicació de Crespi i Amorós (1928-1929) i un manuscrit de Guillermo Nadal presentat als certàmens del Seminario Conciliar de San Pedro. Més tard, Alcover (1941) va fer dues intervencions més a la naveta E des Tancat de sa Torre de Son Moro (Manacor) i a la des Coll (Manacor); no sabem exactament quan les va realitzar, però en publicà els resultats al 1941. Posteriorment, l'any 1945, Amorós (1952) excavà al jaciment de sa Marina de sa Punta (Sant Llorenç).

A finals dels anys cinquanta, a Mallorca, començà la seva activitat Guillem Rosselló Bordoy, que va donar un nou impuls a l'estudi d'aquestes estructures. Primer, en un segon pla arran del projecte de recerca de la Fundació March, amb Lluís Pericot al capdavant, que excavà la naveta triple de Can Roig Nou (Felanitx) i començà les intervencions a Son Oms (Palma) dins les quals s'excavà una naveta doble que aparegué sota un edifici talaiòtic. I des del 1961 com a figura principal, com a director del Museu de Mallorca. En aquest període, finalitzà l'excavació de Son Oms (Palma) (Rosselló Bordoy i Camps, 1973) i excavà als navetiformes dels jaciments des Figueras de Son Real (Santa Margalida) (Rosselló Bordoy i Camps, 1972) al 1965, Canyamel (Artà) al 1973-74, i s'Hospitalet Vell (Manacor) entre 1974 i 1987.

Finalment, i després de l'aturada de les excavacions, a començaments de la dècada de 1990, l'equip de la UIB inicià les excavacions als Closos de Can Gaià (Portocolom) i el Museu de

Manacor reinicià les excavacions a les navetes de l'Hospitalet (Manacor), ambdues excavacions són el present de la recerca als navetiformes.

Per la seva part, a l'illa de Menorca, l'estudi d'aquestes estructures fou iniciada per Maria Serra Belabre, directora del Museu Provincial de Bellas Artes de Maó, que excavà als poblats de les navetes de Clariana, al 1962, Santa Mònica i Son Mercer de Baix (Serra Belabre 1967). Posteriorment, en la dècada del seixanta, J. Anglada continuà les excavacions a Son Mercer de Baix (Anglada, 1976), que va reprendre finalment M. C. Rita durant els anys vuitanta (Rita, 1986 i 1988). Després, Plantalamor, director del Museu de Menorca des del 1984, continuà les excavacions a Clariana al 1975 (Plantalamor et alii 1977) i inicià les excavacions a la naveta de Cala Blanca entre 1986 i 1993 (Juan i Plantalamor 1997).

Juntament amb aquestes intervencions, s'han anat publicant tota una sèrie d'estudis que mostren que les concepcions que els científics han tingut dels navetiformes han canviat al llarg del temps. Aquests estudis es poden dividir en tres grups principals si ens atenem a les tècniques i metodologies arqueològiques emprades i als paradigmes teòrics en què s'inscriuen.

El primer grup és el conjunt de publicacions (Rosselló Bordoy 1966, 1971, 1972, 1972a, 1987, 1987a, 1989, 1989a) adscrit als corrents historicoculturals. En aquest grup s'inclouen tots els estudis i les intervencions fins a les acaballes del segle XX. Aquest corrent es caracteritza pel fet que concep la cultura material només com un indicador cronocultural, és a dir, que els elements arqueològics trobats permeten establir la cronologia relativa dels navetiformes i l'adscripció cultural de les comunitats que dins hi habitaren. D'aquesta manera, la construcció i el primer ús dels navetiformes s'enquadrava dins la denominada cultura pretalaiòtica fins a un moment, datat cap a l'edat del bronze, en què arribà una nova població, les cultures talaiòtiques, que substituïren l'anterior.

En aquest sentit, és interessant analitzar les tècniques d'excavació emprades. Podrem veure que es feia l'excavació de l'interior de les navetes, sense cap preocupació per les distribucions espacials ni per les seqüències estratigràfiques. D'aquesta manera, el resultat era la concepció del seu material com unitari i pertanyent a un mateix moment en el temps. És just dir que alguns dels investigadors emmarcats en aquest corrent, com per exemple Rosselló Bordoy o Plantalamor, han mostrat certa preocupació per les qüestions estratigràfiques o per la distribu-

ció espacial. Un estudi dels materials i de les excavacions de les navetes de Canyamel realitzades per un de nosaltres (Javaloyas, inèdit) mostra com existia una preocupació per distingir diferents nivells estratigràfics —es varen identificar tres nivells distints— i, fins i tot, per la distribució espacial d'aquests, per la qual cosa es va dividir l'excavació en una sèrie de quadrícules; o podem parlar de la memòria d'intervencions a la Naveta de Cala Blanca (Ciutadella), que també presenta fins a dos nivells diferenciats. Però el problema és que en cap moment no s'analitzen els materials en funció d'aquestes dades, sinó que es continuen analitzant en funció de la tipologia i adscriuint-la a tipus cronoculturals prèviament establerts.

El segon grup estaria format pels estudis adscrits als corrents processualistes, hereus de la New Archaeology, sorgida als anys seixanta en el món anglosaxó i que arriben a Espanya, i a Mallorca, de la mà de la Universitat Autònoma de Barcelona en el seus treballs al jaciment talaiòtic de Son Fornés als anys vuitanta. En aquest grup s'inclouen les primeres publicacions de l'equip del Laboratori de Prehistòria de la UIB (Salvà et alii 2002; Hernández et alii, 2004). Aquest grup es caracteritza per un canvi molt important a l'hora de concebre la cultura material, i és que ara aquesta no només es veu com un element capaç de determinar la cronologia relativa (cosa que ja no feia falta a causa del descobriment i l'àmplia utilització de les tècniques de datació absoluta), sinó que la cultura material comença a entendre's com un reflex de les accions que es dugueren a terme en el passat. Ara l'objectiu principal de l'arqueologia passa a intentar comprendre les causes del canvi cultural de les societats del passat més remot de la humanitat des d'una perspectiva antropològica i no només a ordenar-les en el temps i l'espai.

Aquests canvis conceptuals suposaren també importants canvis respecte a les tècniques arqueològiques emprades. És en aquest moment, l'any 1995, quan el Laboratori de Prehistòria de la UIB introduí l'anomenat Mètode Harris (Harris 1991) desenvolupat a l'arqueologia urbana britànica als anys setanta i que ha esdevingut el mètode més emprat arreu del món. Aquesta tècnica té com a objectiu principal la documentació de les variables espacial i temporal del jaciment, i els objectius fonamentals són la identificació i documentació de les diferents unitats estratigràfiques (UE) (definides com les accions deposicionals mínimes que es poden identificar a un jaciment), a més de les relacions establertes entre elles (matriu harris). Aquesta estratègia es completa amb la documentació de la distribució microespacial dels artefactes i ecofactes

dins aquestes UE, mitjançant l'ús d'una estació total topogràfica, seguint els corrents procedents de l'escola francesa d'arqueologia paleolítica, i en concret de Laplace-Meroc (1972).

Per una altra banda, és en aquest moment quan es comença a ser conscient que els materials arqueològics no arriben tal com els varen deixar les societats del passat, sinó que hi ha tota una sèrie de processos que configuren el registre arqueològic tal com el trobem els arqueòlegs. Fruit d'aquesta preocupació per entendre com s'ha format el registre arqueològic, el nostre equip introduí el concepte de **"conjunt arqueològic"**, per tal d'avançar en la interpretació del jaciment excavat. Aquest concepte es basa en la distinció que fa Schiffer (1972) entre context sistèmic, que es refereix a com s'estructurava la realitat en el passat, i context arqueològic, que es refereix a l'estructuració de la realitat en el present. La definició de conjunt arqueològic, que no pot ser mai exacta ja que es tracta d'una categoria principalment interpretativa, es refereix a qualsevol agrupació de material que els arqueòlegs o les arqueòlogues considerin que és reflex directe del context sistèmic. Per exemple, un conjunt arqueològic seria un conjunt d'ossos en connexió anatòmica, un conjunt de fragments ceràmics que poguessin formar part del mateix vas, etc. Aquesta figura és de gran ajuda per definir la integritat de les UE i documentar la diferència existent entre els dos contextos.

A més, en aquest moment també es començaren a introduir tota una sèrie de tècniques analítiques que tenien com objectiu ampliar el coneixement científic i objectiu de les restes arqueològiques. D'aquesta manera, les noves intervencions arqueològiques començaren a fer diferents tipus d'analítiques, com ara estudis zooarqueològics, arqueobotànics, arqueomètrics, etc.

Fruit d'aquestes innovacions es va definir un nou marc per entendre els navetiformes. Les datacions de radiocarboni generalitzades a tota la prehistòria balear mostraren que tant la construcció com l'ús de les navetes fou a l'edat del bronze (c. 1700-1400 cal B.C). D'altra banda, va començar a fer-se palès que les societats de l'edat del bronze tenien unes característiques pròpies que les diferenciaven de les anteriors i es va abandonar el concepte de pretalaiòtic pel de naviforme. A més, es documentà que els canvis que donaren pas al món talaiòtic no foren pas fruit d'una invasió, sinó d'una sèrie de processos complexos i perllongats en el temps que sofriren les comunitats de l'edat del bronze. Així mateix, es començà a entendre com vivien aquestes societats, tant econòmicament com pel que fa a l'ocupació del territori o, fins i tot, en l'àmbit de la mort.

Finalment, el tercer grup d'estudis, que és el més recent i el més escàs, el formen els treballs compromesos amb els corrents postprocessualistes. Aquests corrents sorgiren a la dècada dels anys vuitanta, també al món anglosaxó, com a resposta crítica als "excessos" dels corrents processuals. La crítica se centra principalment en la preocupació processualista sobre la cultura i la tecnologia com adaptació al medi, la seva adscripció a l'antropologia intercultural en detriment del context històric i la seva definició restrictiva de l'arqueologia com una ciència positivista (Hodder 2005: 207).

En el tema que ens interessa aquí, la principal aportació d'aquests nous corrents postprocessualistes és l'afirmació que la cultura material que trobem als registres arqueològics no és només un reflex passiu de les societats que l'empraren, que explica la relació d'aquestes amb el medi ambient, sinó que també és un element actiu que les comunitats humanes empren dia a dia per configurar el seu món. És a dir, la cultura material (des de l'objecte més petit al territori on viuen) té significat, i aquest significat influeix en la manera com els actors socials entenen el món.

Pel que respecta a les influències en les tècniques i la metodologia arqueològiques, els corrents postprocessuals han continuat amb les aportacions tècniques introduïdes en el moment anterior. Els canvis han vingut principalment en com s'interpreta el registre arqueològic.

A Espanya i a les Balears la introducció d'aquestes corrents no ha estat molt elevada. En relació amb el món dels navetiformes, només recentment (Fornés et alii 2009; Salvà i Javaloyas 2009) hem començat a veure les possibilitats que tenen aquests paradigmes a l'hora d'avançar en el coneixement de les societats del bronze balear. A continuació, oferim una aproximació a aquestes estructures des d'aquest punt de vista.

3. Els navetiformes com a cultura material activa

Com ja hem comentat, tradicionalment els navetiformes s'han interpretat com espais domèstics, és a dir, com cases o habitatges. Com bé assenyala Adánez Pavón (1999, 195) el problema és l'escassa vàlua dels termes casa o habitatge si no es refereixen a un lloc i un moment concrets, ja que no permet entendre les característiques particulars d'aquest tipus d'estructures (Per què els navetiformes eren d'aquesta manera i no d'una altra? Quines funcions i significats tenien en les societats de l'edat

del bronze balear?) i, a més, tendeixen a obviar la complexitat i la variabilitat de les societats humanes, fent més pobra la nostra manera d'entendre el món.

Així doncs, pretenem aprofundir en el coneixement de les cases de l'edat del bronze de Mallorca i Menorca a partir de l'anàlisi de les seves característiques principals (arquitectura, temporalització, estructuració espacial, activitats que s'hi duïen a terme) i tractar d'entendre els seus significats en relació amb les pràctiques socials i culturals en les quals estaven inserides (Gerritsen 1999). Per tal d'aconseguir aquest objectiu es parteix de la idea que l'espai està construït socialment, culturalment i històricament i, al mateix temps, no ha de considerar-se únicament resultat de les accions humanes, sinó també un element actiu en la configuració de la realitat social.

Basant-nos en aquest punt, ens centrarem a analitzar les característiques essencials dels navetiformes, concretament la seva arquitectura, la seva perllongada utilització i l'estructuració interna de l'espai, a més de l'articulació entre l'interior de l'espai d'habitació i l'exterior. Davant l'absència d'excavacions detallades de la major part de navetiformes excavats fins ara, bona part de les argumentacions següents es basen en l'estudi acurat del navetiforme I del jaciment dels Closos de Can Gaià. És evident que aquesta limitació fa que les conclusions aquí presentades s'hagin d'agafar únicament com a provisionals i que, amb seguretat, aniran canviant a mesura que s'incorporin noves dades.

a. Arquitectura

En aquest punt, definim els navetiformes com a monuments en el sentit que Criado dóna al terme (1991, 92): "grandes estructuras realizadas para ser vistas y para resistir el paso del tiempo". En primer lloc són estructures d'una grandària destacada, entre 16 i 25 m de longitud per 5-7 m d'amplària (Salvà 2001) i una altura aproximada d'uns 3 m, en funció de l'altura d'algunes de les millor conservades (entre d'altres, tenim els casos de Can Roig Nou o Son Mercer de Baix). A més, la tècnica constructiva utilitzada els proporciona una extremada resistència, fet que es vincula amb una evident intenció de perduració. Els murs estan construïts en pedra, i arriben als 2-3 metres d'amplada. Estan fets amb una típica tècnica tripartida de tipus ciclopi on el costat exterior del mur està format per grans ortostats poligonals encaixats en sec; en canvi, en el parament intern podem veure una tècnica més refinada, amb pedres de menor grandària i més ben treballades.

La pregunta que sorgeix ara és per quina raó es monumentalitzen els espais domèstics en aquest moment. Recentment Calvo (en premsa), basant-se també en un concepte d'espai com el que nosaltres defensem, ha assenyalat com aquest fenomen, juntament amb l'inici de la construcció de necròpolis d'hipogeus, podria estar relacionat amb la necessitat d'adscriure's al territori a causa d'una escassetesa de terres per culpa d'un augment demogràfic en un ambient insular en el qual l'accés a la terra és limitat.

Per completar aquesta aproximació és necessari anar fins al moment previ a l'edificació dels navetiformes, al final del període calcolític (2500-1700 aC), ja que vam pensar que el significat d'aquests últims pot estar relacionat amb el que va ocórrer en aquest moment anterior. Un ràpid examen de les tradicions funeràries del calcolític final (Calvo et alii 2002; Lull et alii 2004, 129-133; Gili et alii 2006, 830-832; Calvo, e.p.; Guerrero, 2007) ens permet veure que és en aquest mateix moment quan apareixen els primers monuments, sempre associats al món funerari, en forma de sepulcres megalítics, hipogeus amb corredor megalític, hipogeus simples i coves naturals. A més, tots tenen en comú la utilització de la roca com a element constructiu bàsic. Aquí es defensa que els navetiformes apareixen tenint en compte aquests monuments, apropiant-se del seu significat, i que la monumentalitat d'aquestes noves estructures és un ús intencional del valor, del prestigi associat als ancestres, que es materialitzava en les estructures funeràries monumentals. Les comunitats de l'edat del bronze van reivindicar els seus drets sobre el territori emfasitzant la vinculació del grup amb els ancestres, vehiculada mitjançant la monumentalització dels espais domèstics.

Respecte al ciclopedisme, és a dir, la utilització d'aparells amb grans blocs de pedra per a la seva construcció, ja hem comentat que està estretament relacionat amb la monumentalitat. Podem entendre el primer com una solució concreta per aconseguir la segona. Però el seu ús té implicacions tècniques, socioeconòmiques i simbòliques específiques.

L'arquitectura ciclòpia monumental pot ser considerada en aquest sentit com una arquitectura ritual, entenent ritual en el sentit de "recorrir secuencialmente a un conjunto preestablecido de actividades que reactiva la reglamentación social que implica su cumplimiento" (Sanz Gallego 1993, 92). Així, aquesta tècnica pot ser considerada com la manera concreta que té la societat naviforme per a evidenciar, gestionar, reptar i renegociar l'ordre social. I és que la construcció d'un nou navetiforme ha de veure's,

abans de res, com una necessitat social que suposa una modificació important en la vida de la comunitat i en les relacions entre els grups que la formen. Tant la localització de la nova casa com els treballs destinats a la seva construcció necessiten de la conformitat i fins i tot del concurs de part de la comunitat. És aquí on el paper del ciclopedisme es revela essencial ja que la nova construcció no podia portar-se a terme sense el concurs simultani d'un grup de persones. Com bé ha assenyalat Coll Conesa (1997, 472) no només és important el conjunt total de pedra necessària per a construir el monument, sinó també la grandària de les pedres utilitzades. Perquè en aquest cas, l'objectiu era mostrar a la comunitat la viabilitat i la força del nou grup domèstic, basat en el seu caràcter comunal.

b. Perllongada utilització en el temps

El següent element característic que s'observa és la llarga ocupació d'aquests edificis. L'únic cas que està plenament estudiat, el navetiforme I dels Closos, ens confirma amb datacions absolutes que va estar habitat aproximadament devers set-cents anys; les datacions de la fase d'ocupació més antiga ens situen cap al 1500 aC. Aquesta datació, unida a l'apareguda en una petita estructura de combustió, que avui interpretem com pertanyent a una fase anterior a la construcció de la naveta (cf. Salvà et alii, 2002) amb una cronologia del 1700 aC, ens fan inferir que aquesta estructura es construí en qualque moment indeterminat entre ambdues dates. Per una altra banda, les dates més modernes pertanyen a la fase d'ocupació més recent i al sostre caigut i se situen cap al 900-800 aC (Salvà et alii, 2002; Oliver, 2005).

Gerritsen (1999, 81) ha indicat que la temporalització de la construcció, l'ús i l'abandonament de la casa, està relacionada amb factors socials i culturals; i demostra com el cicle de vida de la casa està íntimament lligat a la biografia dels seus habitants. En aquest sentit nosaltres vinclem l'ocupació continuada del navetiforme i el seu manteniment, és a dir, la necessitat periòdica de mantenir i renovar la cobertura de branques i argila que formaven el sostre, així com altres elements de l'edifici, amb la naturalesa comunal del grup domèstic i la importància d'uns ancestres comuns, en detriment dels individus concrets.

Finalment, l'abandonament dels navetiformes com a espais d'habitació s'ha d'entendre no únicament com un important canvi socioeconòmic, amb la formació de noves comunitats de major grandària que exerceixen una major pressió sobre els re-

cursos mitjançant una intensificació de la producció i en les quals es documenta un elevat control dels excedents (Calvo, e.p.), sinó també com la pèrdua de la importància dels grups domèstics comunals, materialitzada en l'abandonament progressiu dels navetiformes i l'aparició dels poblats talaiòtics. A més, cal relacionar amb aquests processos les primeres evidències de rituals funeraris en què l'individu comença a diferenciar-se de la comunitat.

Per resumir, la llarga ocupació dels navetiformes agafa sentit si es considera la naturalesa del grup domèstic que els habità. Uns grups domèstics que venien definits per la seva naturalesa comunal i la voluntat d'emfasitzar el grup i transcendir els individus concrets.

c. Estructuració interna i relació amb l'exterior

Durant el llarg lapse de temps dins el qual els navetiformes foren habitats, patiren diverses reformes i modificacions. L'excavació estratigràfica del navetiforme I dels Closos ha permès constatar el dinamisme d'aquests edificis i superar les fotografies estàtiques proporcionades per les excavacions anteriors⁷.

Un dels aspectes més interessants en aquest sentit són els canvis ocorreguts en l'estructuració interna del navetiforme (vegeu la figura 1). Les diferències més significatives es donen en l'articulació entre l'interior i l'exterior de l'espai domèstic, és a dir, en el grau de privadesa de l'edifici. en la Fase II (1300-920 aC), on es documenten restes de fauna associats a tots els estadis de l'alimentació (escorxament, preparació i consum), aquesta separació és molt més laxa, l'amplitud de l'entrada no està limitada per cap element fix (almenys que s'hagi pogut constatar arqueològicament) i ve definida pels murs de la naveta. Si es reconstrueix la il·luminació del navetiforme, s'observa que el tipus de construcció, amb una planta allargada, sense finestres i amb una única entrada de llum natural, faria que la zona posterior de l'edifici quedés en penombra i, en canvi, la part anterior de la cambra estaria ben il·luminada per la llum del sol.

D'aquesta manera, seguint les idees de Bowser i Patton (2004), que han relacionat l'estructuració interna i les característiques dels accessos dels espais domèstics amb la seva naturalesa pública/privada, es defensa que mentre que la zona posterior del navetiforme era una zona privada, la part anterior era el lloc on el grup domèstic es relacionava amb l'exterior i a la qual tin-

⁷ Per a una explicació detallada de les fases vegeu Fornés et alii 2009.

drien accés membres aliens al grup domèstic (si no físicament, sí almenys visualment). En aquest sentit cal destacar el paper preponderant de l'enllosat d'entrada que es disposa en el llindar del navetiforme i que connecta el grup domèstic, l'interior, amb la comunitat, l'exterior, i a la inversa.

Així doncs, pensem que en aquell moment els navetiformes complien una altra funció social important, funcionaven també com a *locus* polític. És a dir, eren l'espai preferent on la comunitat es reunia i on tenia lloc la presa de decisions. En aquest sentit, es defensa que en les societats naviformes el poder no existeix de forma autònoma i fora del corpus social, sinó que, seguint les idees de Clastres (1980, 1997 a Troncoso 2001), és en mans de tota la comunitat.

En canvi, en la Fase III (1000-800 aC) aquesta zona pública ha desaparegut. El mur transversal suposa una separació amb l'exterior molt més ferma que delimita clarament l'interior, en el qual ara trobem una clara zona de processament i consum d'aliments (Hernández et alii 2004), i l'exterior; i que evidencia a més una voluntat d'ocultar l'interior de l'espai domèstic. Probablement tot això es relaciona amb el desplaçament del *locus* polític a una esfera diferent de la domèstica i amb l'inici de la limitació d'accés al poder de part de la comunitat. Aquest procés coincideix cronològicament amb l'abandonament de diferents assentaments naviformes (el Figuerat de Son Real, Son Oms) i amb l'aparició dels primers assentaments definits com a talaiòtics. En aquests últims, la monumentalització deixa de produir-se als espais domèstics a favor dels talaiots, que tradicionalment s'han interpretat com edificis comunals on tindrien lloc diferents ritus comunitaris.

4. Els navetiformes i la societat naviforme: entre l'espai públic i el domèstic

Així doncs, sembla que quan fou construït el navetiforme I del Closos, complia una sèrie de funcions molt destacades dins la societat, que van molt més enllà del que nosaltres avui en dia considerem una casa. Però el seu ús canvià al llarg del temps, de manera que anà perdent de forma progressiva aquesta primera importància en favor d'altres llocs comunitaris que apareixen més tard i, tal vegada, altres estructures del mateix tipus que adquiriren noves funcions i significats. En aquest sentit, el navetiforme II podria ser que estigués en aquesta línia, ja que presenta una estructuració interna una mica distinta del nave-

tiforme I, amb l'existència d'una porxada davant el mur transversal de tancament, i està associat a l'àrea de possibles tallers comunals.

Amb tot, sembla clar que dins les navetes d'habitació es desenvoluparen algunes de les activitats bàsiques de qualsevol grup humà, com ara l'emmagatzematge, com ho constata la presència de grans contenidors ceràmics; el processament d'aliments, com ocorre en la Fase III del navetiforme I o a la cambra de Canyamel; la cuina, que es pot inferir a partir de la presència dels llars graella en diferents exemples; el consum d'aliments i, tal vegada, el descans, etc. En aquest sentit, el navetiforme I dels Closos, durant el naviforme I (1700-1400 ac), funcionà, com a mínim pel que fa a gestió de recursos faunístics, com un centre autònom, amb una alta independència de la resta de la comunitat dins la qual s'integra (Noguera, inèdit). Coincidint amb aquest primer moment, no s'han documentat espais comunitaris al poblat dels Closos. Si bé aquests pogueren existir, no es destacaven de forma ostensible, per la qual cosa plantejem que la seva importància devia ser relativa en comparació amb els navetiformes.

En funció d'aquesta evidència i de les exposades en els apartats anteriors en relació amb els navetiformes, pensem que les comunitats naviformes donaven molta rellevància al grup domèstic. Aquest es definia pel fet de compartir una naveta, tenia entitat pròpia i feia la majoria de les tasques de forma independent. És més, com hem dit, molt possiblement, la naveta representava el conjunt humà que hi residia, articulant no només el seu espai, sinó també la idea que tenia de si mateix i la seva identitat i cohesió. Però també existeix el vincle social més ample, ja que, d'una banda, els navetiformes es disposen formant conjunts; i, com ja hem dit, molt probablement la gent del poblat participà en la construcció dels navetiformes. Per tant, pensem que les tasques de col·laboració entre les diferents unitats que formaven la comunitat devien ser freqüents.

Aquest sistema funciona amb certa coherència fins a un moment indeterminat al voltant del 1400 aC. Possiblement serà en aquest moment, quan la coherència interna de la societat comença a patir esquerdes que es reflectiran en el registre arqueològic en forma de nous elements ceràmics i metàl·lics, a més dels espacials i arquitectònics (Calvo i Salvà, 1997; Salvà et alii, 2002; Salvà i Javaloyas, en premsa).

Espacialment i arquitectònicament hi ha una vertadera transformació i reestructuració dels poblats, i fins i tot se'n creen al-

guns de nova planta que presenten una organització espacial totalment diferent dels de l'etapa anterior. Un exemple ben clar es pot observar al poblat dels Closos de Can Gaià (vegeu la figura 2A) on, en aquest moment, es fa una important reforma arquitectònica durant la qual es construí tota l'àrea II i s'amortitzaren elements anteriors. La funcionalitat d'aquesta nova àrea encara resta per esbrinar, tot i que es pot intuir, per les campanyes d'excavació, que possiblement es tractava d'una zona de tallers comunitaris, com ho demostren la diferent distribució del material que s'hi ha localitzat i el seu extraordinari volum si es compara amb les àrees més purament domèstiques.

Això, juntament amb el que s'ha dit de la Fase III del navetiforme I de Closos, ens permet defensar que en aquesta nova concepció social i espacial hi ha una major i més clara participació del grup domèstic en els treballs de gestió comunitària; però pel contrari també hi ha un augment de la privatització de l'espai domèstic, que cada cop es fa més tancat a la comunitat i més complex en l'àmbit intern. Per tant, augmenta la diferenciació interna de cada família, encara que sigui només pels treballs que cada membre de la comunitat desenvolupava (Fornés et alii, 2009; Salvà i Hernández, 2009).

Un altre exemple és el del poblat del Figueral de Son Real (vegeu la figura 2B), encara que en aquest cas és un establiment de nova planta. En aquest indret, excavat als anys setanta, hi ha un poblat de navetes realment atípic. Els navetiformes no es disposen de forma dispersa, sinó que s'agrupen entorn d'un edifici central clarament destacat de la resta de les estructures, ja que es fa a sobre d'un petit turó. El valor comunitari de l'edifici central està marcat també pel registre arqueològic que s'hi troba. La majoria de les activitats dels habitants es desenvoluparen enfront d'aquest edifici, en una gran plataforma on s'han localitzat gran quantitat de molins i llars, a més de restes ceràmiques molt variades i abundants, de forma similar al que es pot trobar a l'àrea II dels Closos.

Sembla evident, en funció dels registres dels dos poblats fins ara excavats amb certa cura i extensió, que en aquest moment les comunitats naviformes han canviat i que això es reflecteix en el paper dels navetiformes. Possiblement, el que s'esdevé és la transformació d'un sistema en el qual l'element més important era el grup domèstic, associat a un navetiforme que també s'empra com a espai públic, a un altre on predomina la comunitat, associada al poblat i a les estructures comunals que ara hi apareixen i on els navetiformes perden part del seu paper públic.

5. Mirant cap al futur

Tot i que comencem a entreveure l'organització espacial de les comunitats naviformes a grans trets, encara queda molt camí per avançar. Uns dels aspectes que, a dia d'avui, és difícil d'entendre, en bona mesura a causa de l'absència d'estudis de poblats en el seu conjunt, és la conformació al llarg del temps i la variabilitat interna dels poblats, on es documenten navetes simples amb d'altres de dobles, en ocasions fins i tot de triples i de forma excepcional de quàdruples.

Recentment un de nosaltres (Salvà i Hernández, 2009:317) ha intentat cercar explicació a aquest darrer fet basant-se en dos arguments: primer, que les navetes complexes presenten un espai útil més gran; i segon, que Rosselló Bordoy, l'excavador de l'única naveta doble excavada (Canyamel) de la qual es tenen dades a bastament, assenyala que la cambra oest no presentava un registre plenament domèstic, amb absència de materials. D'acord amb aquests dos arguments es va esmentar la possibilitat que aquestes cambres estiguessin destinades a fer reunions o rituals de tipus comunitari; però el reestudi que un de nosaltres (Javaloyas, inèdit) ha fet d'aquesta excavació ha mostrat que això no és així, sinó que ambdues cambres presenten material que pot considerar-se domèstic.

El que sí és cert, com defensen Salvà i Hernández (2009:317), és que aquestes estructures denoten certa necessitat de transmetre una dissimilitud amb la resta del poblat. En aquest sentit, és curiosa l'estratègia escollida a l'hora d'ampliar l'espai útil. No hi ha documentades diferències excessives entre les distintes navetes, quasi totes tenen un espai útil d'entre 35 i 45m² (Salvà i Hernández 2009: 306). Per contra, per ampliar l'espai útil decideixen repetir el mateix model totes les vegades que sigui necessari.

Un altre dels aspectes per desenvolupar en el futur és el macroespacial, és a dir, l'estudi de com aquestes comunitats pensaven i ocupaven el territori i el paper que els navetiformes tenen en aquest punt.

En aquest sentit ja hi ha una sèrie de treballs (Gili, inèdit; Pons, 1999; Salvà, 2001) que analitzen la distribució en el territori dels navetiformes i, principalment, analitzen la captació de recursos. Si bé són molt interessants i necessaris, la principal limitació que tenen és la seva adscripció al processualisme. Això suposa que la premissa subjacent a tots ells és que la natura es considera un element separat de la societat i només com un recurs per explotar. El problema, doncs, rau en el fet que aquestes

visions essencialitzen la nostra manera d'entendre el món sense tenir en compte que l'ésser humà s'ha relacionat de formes diverses amb la natura.

Nosaltres pensem que és necessari que s'incorporin a aquests estudis les premisses desenvolupades per l'arqueologia del paisatge. Aquesta, principalment, defensa l'estudi de la subjectivitat de l'experiència emocional, cognitiva, sensorial, perceptiva i ideològica d'estar al paisatge i d'estar al món, així com l'interès per la dimensió ideològica, simbòlica i religiosa dels elements físics de l'entorn. En aquesta nova línia, cal remarcar l'aparició d'aportacions recents que la sustenten (Calvo, en premsa).

En resum, hem vist com l'estudi dels navetiformes és una línia de recerca llarga i abundant que ha variat molt al llarg del temps. Però, lluny d'acabar-se, avui en dia és més viva que mai. L'existència de dos equips de recerca distints, UIB i Museu de Manacor, i la incorporació de noves línies de pensament ens fan pensar que en un futur immediat poden donar molts fruits.

Però també hem vist que les recerques en aquest tema es troben, encara, en un estadi molt preliminar i és necessari continuar avançant. Amb aquest objectiu hem presentat algunes evidències, moltes hipòtesis i diverses propostes de recerca que, pensem, poden servir per a aquest fi.

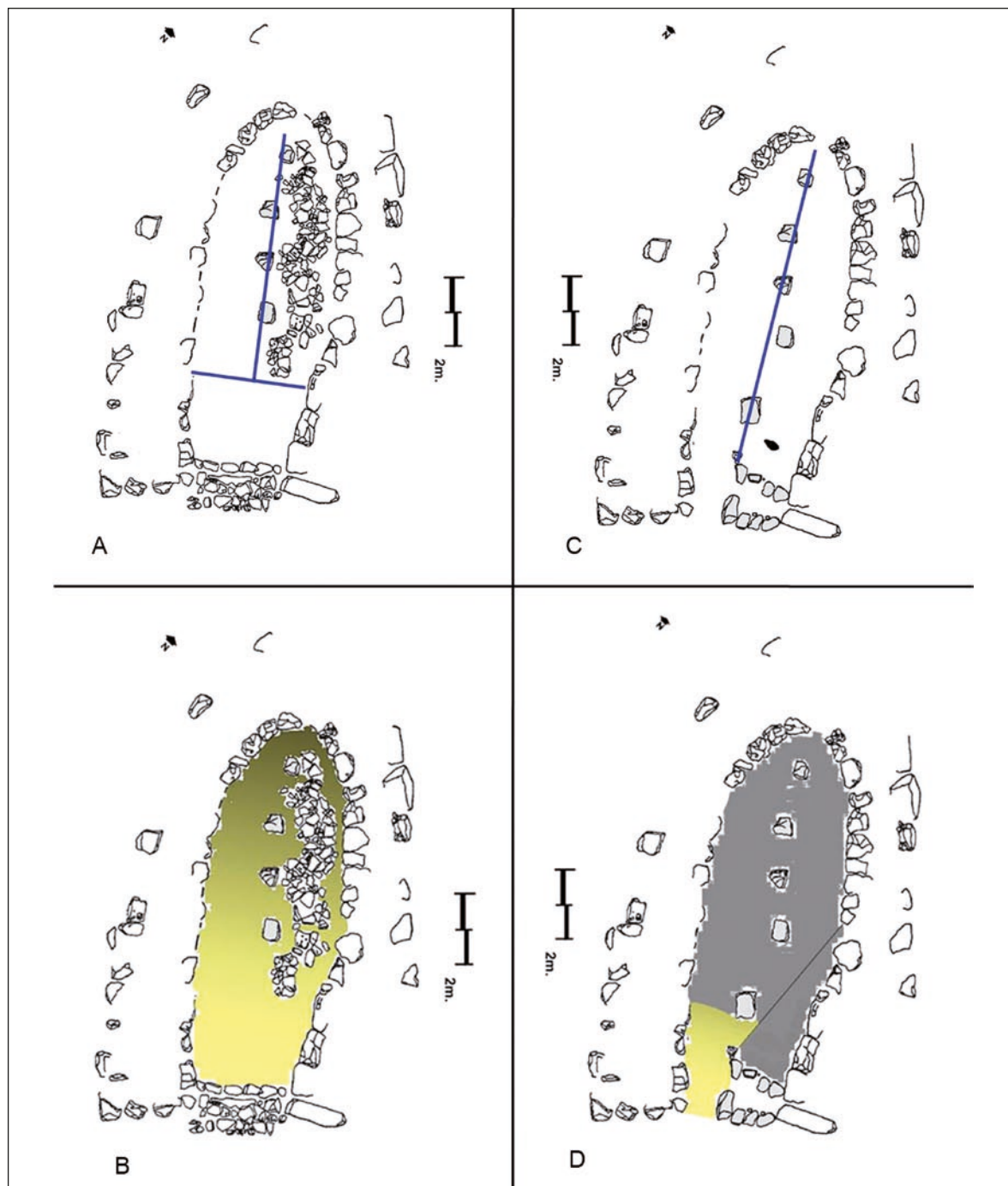

Figura 1.
Diferents estructu-
racions internes i
lluminositat del Na-
vetiforme I de Els
Closos de Can Gaià
(A i B Fase II; C i D
Fase III) (Fornés et
alii 2009).

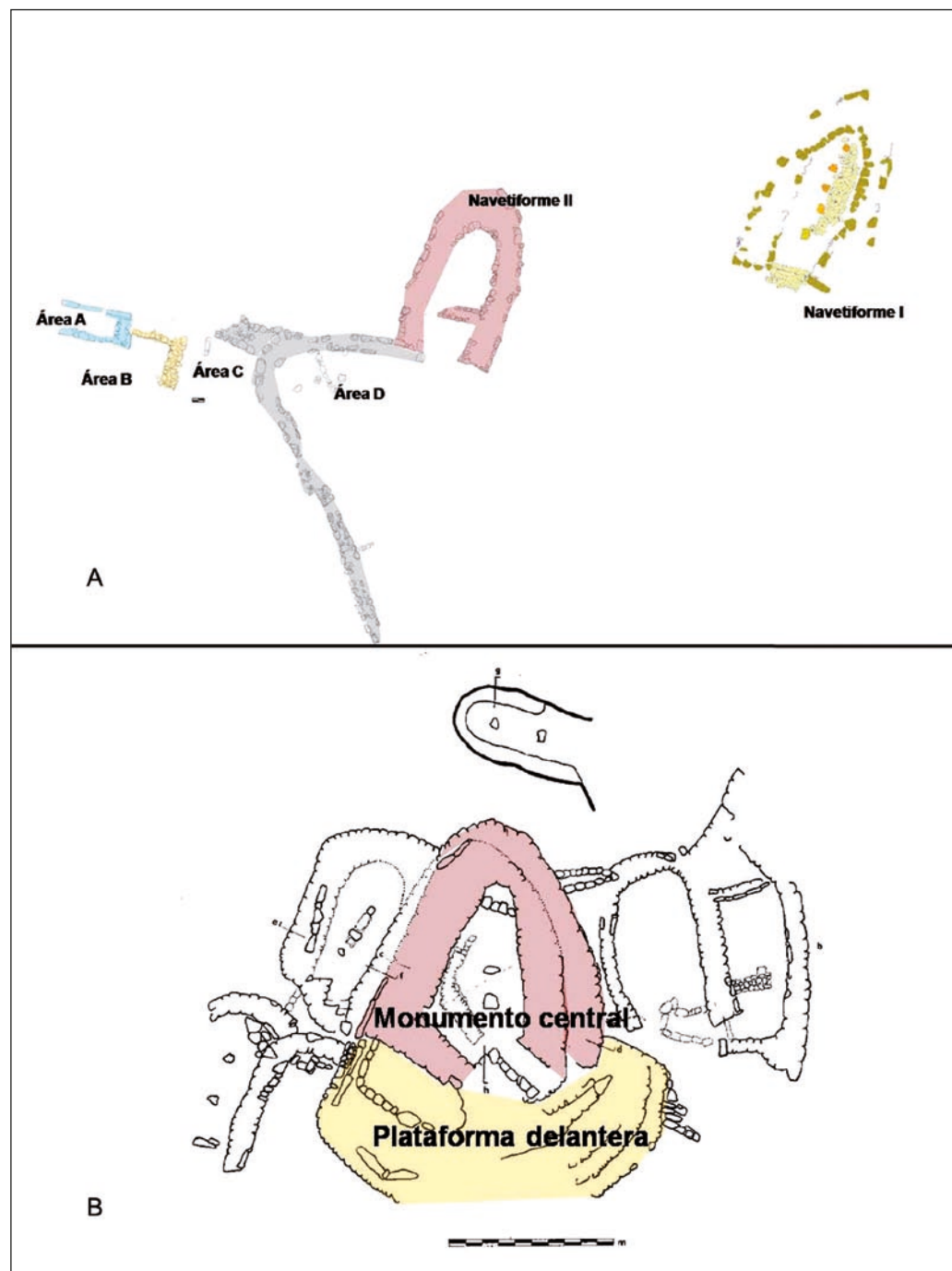

Figura 2.
 Planta dels poblats:
 A. Els Closos de Can Gaià
 B. Es Figueras de Son Real
 (segons Rosselló Bordoy i
 Camps 1972).

Bibliografia

- ADÁNEZ PAVÓN, J. (1999). *Una aproximación antropológica a la interpretación del espacio en arqueología: una historia del debate teórico contemporáneo y una concepción del espacio doméstico*. Tesis doctoral leída en la Universidad Complutense de Madrid.
- ALCOVER, M. (1941). *El hombre primitivo en Mallorca*. Palma de Mallorca.
- AMORÓS, L. (1953). "La Edad del Bronce en Mallorca". *Panorama Balear*, 23, pàg. 1-16.
- ANGLADA, J. (1976). "Estudio de una naveta de habitación de Son Mercer de Baix (Menorca)". *Mayurqa*, 15, pàg. 271-289.
- BOWSER, B. J. i PATTON, J. Q. (2004). "Domestic spaces as public spaces: an ethnoarchaeological case study of houses, gender and politics in the Ecuadorian Amazon". *Journal of Archaeological Method and Theory*, 11 (2), pàg. 157-181.
- CALVO, M. i SALVÀ, B. (1997). *El bronze final a les Balears. La transició cap a la cultura Talaiòtica*. Palma de Mallorca. ARCA.
- CALVO, M. (EN PREMSA). "Reflexiones en torno a los esquemas de racionalidad espacial reflejados en el paisaje durante la prehistoria de Mallorca". *Pyrenae*.
- CALVO, M.; GUERRERO, V.; SALVÀ, B. (2002). "Los orígenes del poblamiento balear. Una discusión no acabada". *Complutum*, 13, 159-192.
- COLOMINES ROCA, J. (1920). "L'edat del bronze" a Mallorca. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 5, pàg. 555-82.
- COLOMINES ROCA, J. (1923). "Els bronzes de la cultura dels talaiots de l'illa de Mallorca". *Butlletí de la Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria*, I, pàg. 88-98.
- COLL CONESA, J. (1997). "Arquitectura ritual versus arquitectura doméstica en la cultura talaiòtica". A *Congrés Internacional de Construcció de Pedra en Sec*. Fodesma. Palma de Mallorca.
- CRESPI, A. i AMORÓS, L. (1928-1929). "Contribució a l'estudi de la prehistòria balear I. Les navetes des Rafal". *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 22, pàg. 189-190.
- CRIADO, F. (2001). "Tiempos megalíticos y espacios modernos". *Historia y Crítica*, 1, pàg. 85-108.
- FORNÉS, J.; JAVALOYAS, D.; SALVÀ, B.; BELEN-GUER, C.; MATES, F.; SERVERA, G.; OLIVER, L. (2009). «Más que una casa. Los navetiformes en el Bronce Balear». A Belarte, C. (Ed.) "El espacio doméstico y la organización de la sociedad en la protohistoria del Mediterráneo occidental (Ier milenio aC). *ArqueoMediterrània* vol. 11, Tarragona: ICAC.
- GERRITSEN, F. (1999). "To build and to abandon: the cultural biography of late prehistoric houses and farmsteads in the southern Netherlands". *Archaeological Dialogues*, 6 (2), pàg. 78-97.
- GILI, S. (Inèdit). *Territorialidades de la prehistoria reciente mallorquina*. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra (Barcelona).
- GILI, S.; MICÓ, R.; RIHUETE, C.; RISCH, R. (2006). "An island decides: megalithic burial rites in Minorca". *Antiquity*, 80, pàg. 829-842.
- GUERRERO, V.M. (ED.) (2007). *Prehistoria de las islas Baleares. Registro arqueológico y evolución social antes de la Edad del Hierro*. BAR International Series 1690.
- HARRIS, E. (1991) [1979]. *Principios de estratigrafía arqueológica*. Barcelona: Editorial Cátedra.
- HERNÁNDEZ, M.A.; GARCÍA, E.; SALVÀ, B. i FORNÉS, J. (2004). "L'àrea domèstica de la unitat estratigràfica 9 de la naveta I dels Closos de Can Gaià". A *II Jornades d'estudis locals de Felanitx*, pàg. 137-161.
- HODDER, I. (2005). "Post-processual archaeology", a RENFREW, C. and BAHN, P. *Archaeology. The key concepts*. London: Routledge. pàg. 207-214.
- JAVALOYAS, D. (Inèdit). *La naveta doble de Canyamel. Revisión de las excavaciones de 1974*.
- JUAN, G. i PLANTALAMOR, L. (1997). *Memòria de les excavacions a la naveta de Cala Blanca, 1986-1993*. Treballs del Museu de Menorca, 21. Maó.
- NOGUERA, M. (Inèdit). Seqüència de les pràctiques ramaderes i alimentàries als closos de can gaià a través de l'estudi arqueozoològic del naviforme 1.
- OLIVER, L. (2005). "Les datacions radiocarbòniques als Closos de Ca'n Gaià (Mallorca)". *Mayurqa*, 30, pàg. 245-262.
- PLANTALAMOR, L.; ANGLADA, J.; RITA, C. (1977). *Avance sobre las excavaciones en las navetas de habitación de Clariana (Menorca)*. Crónica del XIV Congreso Nacional de Arqueología de 1975 en Vitoria.
- PONS, G. (1999). *Anàlisi espacial del pobalment Pretalaiòtic Final i Talaiòtic I de Mallorca*. Palma de Mallorca: Consell Insular de Mallorca.

RIHUETE HERRADA, C.; RISCH, R.; LULL, V.; MICÓ, R. (2004). “Los cambios sociales en las Islas Baleares a lo largo del II milenio”. *Cypsela*, 15, pàg. 123-148.

RITA LAURRACEA, M. C. (1986). “Evolución de la cultura pretalaiótica menorquina a través de los yacimientos de Morellet y Son Mercer de Baix (Menorca)”. *Atti del 2° convegno di studi: un millenio di relazioni fra la Sardegna e i Paesi del Mediterraneo*. Selargius-Cagliari, pàg. 547-555.

RITA LAURRACEA, M. C. (1988). “The evolution of the Minorcan pretalayotic culture as evidenced by the sites of Morellet and Son Mercer de Baix”. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 54, pàg. 241-247.

ROSSELLÓ BORDOY, G. (1966). “Las navetas en Mallorca”. *Studi Sardi*, XIX.

ROSSELLÓ BORDOY, G. (1971). *Materiales pretalayóticos en navetiformes mallorquines*. XII Congreso Nacional de Arqueología. Jaén.

ROSSELLÓ BORDOY, G. (1972). “La prehistoria de Mallorca. Rectificaciones y nuevos enfoques al problema”. *Mayurqa*, 7, pàg. 115-155.

ROSSELLÓ BORDOY, G. (1987). Mallorca en el Bronce Final (ss.XVI-XIII AC). A *Atti del 3° convegno di studi “Un millennio di relazioni fra la Sardegna e i paesi del Mediterraneo*. Selargius-Cagliari.

ROSSELLÓ BORDOY, G. (1987a). “Metalurgia en el pretalayótico final de Mallorca”. *Archivo de prehistoria levantina*, XVII, pàg. 147-153.

ROSSELLÓ BORDOY, G. (1989). “El hogar parrilla de las navetas mallorquinas”. *Empúries*, 48-50, pàg. 260-267.

ROSSELLÓ BORDOY, G. (1989a). “La naveta B de Sa Marina de Sa Punta (Son Carrió-Sant Llorenç des Cardessar): acotaciones a unas notas de Luis R. Amorós”. *Treballs del Museu de Mallorca*, 2.

ROSSELLÓ BORDOY, G. i CAMPS, J. (1972). “Excavaciones en el complejo noroeste de Es Figueral de Son Real”. *Noticiario Arqueológico Hispánico*, I, pàg. 111-176.

ROSSELLÓ BORDOY, G. i CAMPS, J. (1973). *Las excavaciones de Son Oms 1969-1971*. XII Congreso Nacional de Arqueología. Jaén.

SALVÀ, B. (2001). *El Pretalaiòtic al Llevant Mallorquí (1700-1100 AC). Anàlisi territorial*. Palma: Documenta Balear.

SALVÀ, B.; CALVO, M.; GUERRERO, V.M. (2002). “La Edad del Bronce Balear (c.1700-1000/900 BC). Desarrollo de la complejidad social”. *Complutum*, 13, pàg. 193-219.

SALVÀ, B. i HERNÁNDEZ, J. (2009). «Los espacios domésticos en las Islas Baleares durante las edades del Bronce y el Hierro. De la cultura naviforme a la talayótica». A Belarte, C. (Ed.) “El espacio doméstico y la organización de la sociedad en la protohistoria del Mediterráneo occidental (Ier milenio aC)”. *ArqueoMediterrània* vol. 11, Tarragona: ICAC.

SALVÀ, B. i JAVALOYAS, D. (En premsa). “¿Las islas del fin del mundo? Las comunidades baleáricas y los contactos interculturales durante el Bronce Medio y Final (1400-850 A.C.)”. A *Les lingots peau de boeuf et la navigation en la Mediterranee centrale*. Còrsega.

SANZ GALLEGO, N. (1993). «La arquitectura como ritual social: El caso de las nuragas sardas», a “IIIrd, Deya Conference of Prehistory (Deya, 1993)”. A *Ritual, Rites and Religion in Prehistory*, B.A.R., Int. Series, 611, Oxford, 1995, vol. II, pàg. 92-109

SCHIFFER, M.B. (1972). “Archaeological context and systemic context”. *American Antiquity*, 37 (2), pàg. 156-165.

SCHIFFER, M. (1972). “Archaeological and systemic context”. *American Antiquity*, 37(2), pàg. 156-165.

TRONCOSO, A. (2001). “Espacio y poder”. *Boletín de la Sociedad chilena de arqueología*, 32, pàg. 10-23.